

Mariusz Kulesza*

ROZWÓJ PRZESTRZENNY I WSPÓŁCZESNA STRUKTURA MORFOGENETYCZNA SZADKU

Wprowadzenie

Liczący 2,4 tys. mieszkańców Szadek jest położony nad rzeką Pichną, w powiecie zduńsko-wolskim, w województwie łódzkim, ok. 40 km w kierunku zachodnim od Łodzi, w pobliżu przebiegającej magistrali węglowej Śląsk – Gdynia. Otoczony jest od północy, zachodu i południa kompleksami leśnymi. Miasto jest usytuowane w Niece Sieradzkiej, w centrum Wysoczyzny Łaskiej, w strefie nizin środkowopolskich. Stąd okolice Szadku charakteryzują się niedużymi deniwelacjami terenu, a obszar samego miasta w niewielkim stopniu wznosi się w kierunku południowo-wschodnim¹. Cechą wyróżniającą jest stosunkowo duża powierzchnia miasta – 18 km², z czego zaledwie ok. 1/10 stanowi obszar zabudowany, pozostałe zaś tereny zajmują użytki rolne i lasy.

Przez lata, będąc jednym z najstarszych punktów osadniczych sieradzkiego, stanowił Szadek ważny element sieci osadniczej regionu; do lat siedemdziesiątych XIX w. był stolicą powiatu. Rozwinał się przy jednym z najstarszych połączeń, jakim był, znany od X–XI w., szlak morawsko-kujawski, łączący Morawy z Pomorzem Gdańskim. Wiele informacji wskazuje, iż Szadek, obok Sieradza i Rudy, jest jednym z najstarszych ziemi sieradzkiej ośrodków, uznawanych za miejskie ośrodki przedlokacyjne (powstałe i posiadające charakter miejski jeszcze przed

* prof. dr hab. Mariusz Kulesza jest kierownikiem Zakładu Geografii Historycznej i Dziedzictwa Kulturowego Uniwersytetu Łódzkiego.

¹ Najniższy punkt Szadku (150 m n.m.p.) znajduje się w części północno-zachodniej miasta, w dolinie Pichny, najwyższy natomiast (177,5 m n.p.m) leży w pobliżu południowo-wschodniej granicy miejscowości (T. Marszał, *Szadek. Monografia miasta*, Szadek, 1995, s. 11).

wprowadzeniem na ziemię polskie reformy lokacyjnej w XIII w.), które pełniły funkcje siedzib władz państwowych i kościelnych oraz były miejscami sądów i zjazdów lokalnej szlachty. W związku z tym wydaje się stosowne postawienie pytania, na ile ślady dziedzictwa przeszłości zachowały się we współczesnym planie miasta. Pytanie to jest ważne również i z innego względu, a mianowicie, obserwując dzisiejszy krajobraz kulturowy Szadku, wyraźnie widać, iż jest on różnorodny, pochodzący z różnych okresów historycznych istnienia miasta. Stąd we współczesnej strukturze morfogenetycznej² Szadku można wyodrębnić kilka jednostek morfogenetycznych, ukształtowanych w różnych okresach dziejów miasta, mających istotny wpływ na jego dzisiejszą organizację przestrzenną. Są nimi: przedmieście Podgórze (Stary Szadek), obszar miasta lokacyjnego, przedmieście Bobownia (XVIII w.), teren dziewiętnastowiecznego Nowego Miasta, obszary budownictwa powojennego i współczesnego oraz znaczące tereny rolne. Dominantą architektoniczną całości układu jest – odsunięty w kierunku północno-zachodnim od rynku – kościół z gotycką dzwonnica.

Przedmieście Podgórze (Stary Szadek)

Pierwsza historyczna wiadomość o miejscowości pochodzi z 1295 r. Założkiem współczesnego Szadku była wieś książęca Stary Szadek, leżąca na południe od późniejszego miasta na obszarze zwanym później Podgórze³. Miejscowość rozwinęła się na skrzyżowaniu dróg, mając połączenie z najważniejszymi

² Morfogeneza miasta jest to dział geografii historycznej miast, traktujący o pochodzeniu (genezie) form krajobrazu miejskiego, akcentujący dynamiczny, genetyczny aspekt badań morfologicznych. Celem nadrzędnym badań morfogenetycznych jest zazwyczaj odnalezienie korzeni formy, czyli wyjaśnienie jej genezy, a następnie odtworzenie jej przeszłości rozwojowej. Badania tej przeszłości dokonuje się na drodze odtwarzania kolejnych faz rozwoju formy od stadium inicjalnego aż po postać współczesną lub też w porządku odwrotnym, metodą retrogresywną, gdy wychodzimy z założenia, że teraźniejszość to klucz do przeszłości. W naszym przypadku zajmiemy się stadium inicjalnym formy oraz wpływem, jaki wywarła ona później na kształt urbanistyczny miasta.

³ Przyjmuje się, że dzisiejsza Wielka Wieś była macierzystym terytorium Szadku i jeszcze do XVII w. stanowiła jego integralną część. Obszar ten podlegał również jurysdykcji miejskiej i miał charakter przedmieścia noszącego nazwę Podgórze.

provincjami państwa – z Mazowszem, Wielkopolską, ze Śląskiem i z ziemią sandomierską. Mimo że pierwszy zapis o niej, jak wspomniano, pochodzi z 1295 r., to badania wykazały, iż musiała istnieć już na przełomie XI i XII w. Wskazuje na to przede wszystkim wezwanie jednego z miejscowych kościołów – św. Idzi – które było typowe dla tego okresu. Kościół ten znajdował się w Starym Szadku, najstarszym osiedlu w późniejszym zespole osadniczym. Pod koniec XIII w. Szadek stał się siedzibą parafii, otrzymując zarazem nowy kościół parafialny pw. Najświętszej Marii Panny. W związku z tym S. Zajączkowski uważa, iż początków miejscowości należy szukać co najmniej w XI w.⁴ Przyjmuje się, że Szadek był lokowany na prawie polskim między 1280 a 1290 r., za czym przemawia w pewien sposób fakt, iż w 1295 r. nazywano *civitatem nostram Shadek*⁵. Trudno jest określić przyczyny, jakie spowodowały przesunięcie się właściwego ośrodka miejskiego w kierunku północnym. Oddalenie skupiska miejskiego od macierzystego miejsca było zjawiskiem często spotykanym we wcześniejszych polskich osiedlach miejskich. Związane to było m.in. z zachodzącymi ówczynie przemianami prawnoustrojowymi, wywierającymi również wpływ na rozwój układu przestrzennego danej jednostki osadniczej⁶. Do powstania Szadku przyczyniły się także inne czynniki miastotwórcze. W jego pobliżu w XIII w. przebiegała granica z kasztelanią łęczycką i spicymierską. Szadek mógł być ośrodkiem włości książęcej, a na pewno stanowił centrum lokalnego rynku, starym miejscem kultowym. Wyrazem wzrastającego znaczenia ośrodka w ówczesnej sieci osadniczej regionu było nadanie mu w 1401 r. przez Władysława Jagiełłę, w miejsce polskiego,

⁴ S. Zajączkowski, Sprawa pierwszego zapisu. *W świetle badań nad osadnictwem dawnych ziem łęczyckiej i sieradzkiej*, „Rocznik Łódzki” 1963, t. VII (X).

⁵ B. Chlebowski i F. Sulimierski i in. (red.), *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. 1–14, Warszawa 1880–1895, t. 15, cz. 1–2, Warszawa 1900–1902.

⁶ Lokacja Szadku była związana najprawdopodobniej z ogólną akcją lokowania miast, która objęła tereny Polski w okresie procesów zjednoczeniowych w XIII w. M. Bogucka i H. Samsonowicz (*Dzieje miast i mieszczaństwa w Polsce przedrozbiorowej*, Wrocław 1986, s.87) podają iż, największa fala lokacyjna na ziemi sieradzkiej i łęczyckiej przypada właśnie na lata osiemnastate XIII w.

lokacyjnego prawa niemieckiego⁷. Przeniesienie Szadku z prawa polskiego na niemieckie nastąpiło, jak przypuszcza J. Goldberg⁸, w ostatnim okresie procesu przemian stanu prawnospołecznego miast polskich. W tym okresie dotyczyło to głównie ośrodków starszych, których miejski charakter poprzedzał właściwą akcją kolonizacyjną na prawie niemieckim. Fakt ten dowodzi, iż na długo przed nadaniem lokacyjnego prawa niemieckiego mamy do czynienia w Szadku z przedlokacyjnym ośrodkiem miejskim.

W XVII w. Podgórze uległo silnej separacji od Szadku, będącej skutkiem agraryzacji miasta, przyjmując coraz bardziej rolniczy charakter. Dlatego też w 1628 r. nie mieszkali tutaj już „sławetni obywatele Szadku”, lecz 16 poddanych chłopów, świadczących rentę pieniężną.⁹ W drugiej połowie XVII w., w okresie najazdu szwedzkiego, Podgórze uległo całkowitemu zniszczeniu; zachował się tam tylko folwark starościński, zwany Wielką Wsią. W ten to sposób Podgórze – dotychczasowe przedmieście Szadku – przekształciło się w oddzielną jednostkę wiejską, wchodzącą od tego czasu w skład zespołu dóbr królewskich. W następnych dwóch stuleciach mieszczanie oraz władze miasta starali się o powrót Podgórza w granice Szadku, jednak bez rezultatu.

Miasto lokacyjne

Miasto lokacyjne w Szadku zostało wytyczone prawdopodobnie w trzecim ćwierćwieczu XIII w., w odległości ok. 1 km na północ od Starego Szadku, w bardzo dogodnie położonym miejscu, na podstawie planu cechującego się dojrzałą koncepcją urbanistyczną. Jego centrum stanowił rynek, który na najstarszych planach, miał kształt nieregularnego prostokąta o wymiarach ok. 120 x 75 m. Z jego narożników wybiegały po dwie ulice, rozpoczynające drogi wiodące: do przeprawy i dalej oraz jako drogi wylotowe z miasta. Z południowo-wschodniego rogu rynku wybiegała ulica, przechodząca następnie w drogę do Łasku i Piotrkowa. Z północno-wschodniego naroża była

⁷ A. Wyrobisz, *Badania nad historią małych miast w Polsce*, „Przegląd Historyczny”, 1968, t. I.

⁸ Zob. J. Goldberg, *Szadek. Studium historyczno-urbanistyczne miasta*, Łódź 1961.

⁹ Tamże, s. 28.

wytyczona ul. Warszawska. Przy zakończeniu tych ulic uformował się plac zwany Nowym Miastem, z własnym rynkiem. Dzielnice o takich nazwach powstawały głównie w XVI w. i w pierwszej połowie XVII w., w ośrodkach miejskich posiadających rozwiniętą produkcję sukienniczą. Druga fala zakładania Nowych Miast wiąże się z przekształceniami urbanistycznymi wieku Oświecenia i pierwszej połowy XIX w. Stary Szadek miał połączenie z Nowym poprzez specjalnie w tym celu wytyczoną ulicę, biegnącą w kierunku wschodnim ku Widawie. Ogółem w mieście było 360 placów-parcel. Z braku źródeł nie można z całą pewnością ustalić wschodniej pierzei rynku. Można jedynie, na podstawie późniejszych planów, przypuszczać, że od wschodu rynek został, najprawdopodobniej w XVII w., skrócony o cały blok zabudowy (przyjmując kształt zbliżony do kwadratu). Pierwotna linia pierzei wschodniej była wyznaczona przez drogę z Uniejowa do Widawy (obecnie jej relikty stanowią ulice: Widawska i Uniejowska). Kościół był i jest usytuowany na placu graniczącym z rynkiem, przy ulicy wybiegającej w kierunku zachodnim. W rynku znajdował się drewniany ratusz, o którym najstarsza informacja pochodzi z 1435 r. (zniszczony w XVII w., nigdy nie odbudowany). Po lokacji dawny szlak handlowy znalazł się po południowej stronie rynku, biegnąc równolegle do rzeki Pichny¹⁰. Zachowany układ miasta lokacyjnego stanowi bardzo cenne dziedzictwo przeszłości, w niewielkim tylko stopniu naruszonym przez czas.

Dziejów rozwoju przestrzennego Szadku nie sposób rozpatrywać bez analizy obszaru nadanego mu w czasie lokacji, a wiadomo, iż był to obszar niemały, gdyż wynoszący ok. 90% powierzchni miasta. Warto w tym miejscu zauważyć, iż miasta średniowieczne nie ograniczały się, w większości, do siedliska przeznaczonego pod zabudowę. Posiadały również tzw. rozłogi miejskie, tj. obszary gruntów ornych, łąk, pastwisk, ogrodów i lasów nadanych miastu w czasie lokacji. Układ tych rozłogów miał często wpływ na późniejsze kierunki rozbudowy miasta, czego przykładem może być Łódź. Ich znajomość pozwala zrozumieć przebieg wielu współczesnych ulic, dróg i działek budowlanych. Rozłogi miejskie obejmowały często rozległe obszary, nadając tym

¹⁰ Rzeka Pichna długo wstrzymywała rozbudowę miasta w kierunku południowym od jego centrum. Bariera ta została pokonana dopiero w ostatnim czasie.

samym charakterystyczne cechy danemu ośrodkowi i często wpływały na ich oblicze (małe miasta rolnicze).

Rys. 1. Szadek, plan miasta z 1824 r.

Źródło: AGAD, Zb. Kart., 184–3

Pozostawało to również w istotnym związku z kierunkiem rozwojowym danego ośrodka, np. „dzielnice stodołne” lub ulice stodołniane i gospodarcze (np. w Szadku).

Miasto rozwijało się dość prężnie do 1331 r., kiedy to zostało zniszczone w czasie najazdu krzyżackiego. Szybko jednak zostało odbudowane, a odbudowie tej, jak słusznie uważa J. Goldberg, sprzyjał korzystny okres rozwoju stosunków towarowo-pieniężnych i rozprzestrzeniania gospodarki czynszowej, co powodowało umacnianie ekonomicznej i społecznej pozycji miast i tworzącego się mieszczaństwa.¹¹ W przypadku Szadku, jak wspomniano, znalazło wyraz w nadaniu mu w 1401 r. przez Władysława Jagiełłę magdeburskiego prawa lokacyjnego. Stworzyło to korzystne warunki rozwoju miasta oraz w pewien sposób odzwierciedlało jego wzrastającą pozycję w ówczesnej miejskiej sieci osadniczej. Jego znaczenie ekonomiczne i polityczne wzrosło jeszcze w XV i XVI w. Usytuowanie Szadku przy ważnym ówczesnie szlaku komunikacyjnym sprzyjało rozwojowi handlu przez jego mieszkańców. Z zachowanych źródeł wiemy, iż utrzymywali oni szerokie stosunki handlowe, których zasięg daleko wykraczał poza granice przedrozbiorowego województwa sieradzkiego. O znaczeniu handlu w strukturze ekonomicznej miasta świadczy też fakt posiadania przez miejscowych kupców już w połowie XV w. własnej organizacji cechowej. Obok handlu rozwijało się również miejskie rzemiosło. Począwszy od drugiej połowy XIV w., Szadek stał się miejscem odbywania sejmików szlachty sieradzkiej oraz siedzibą powiatu.

Okresem największej prosperity Szadku były czasy Odrodzenia. Oprócz wielu zwolnień, m.in. od wszelkich podatków państwowych, miasto otrzymało, nadaniem Zygmunta Augusta w 1568 r., las Osiny, położony między Tarnówką a Wolą Przatowską, stanowiący obecnie wschodnią część obszaru Szadku. W rok później lustracja podaje, iż było tutaj ok. 360 domów, jeden młyn koński i cztery wodne. Miasto stało się w tym czasie właścicielem dwóch wsi, Kromolina i Kobyły Miejskiej, które później przeszły w ręce szlachty.¹² Był też znaczącym ośrodkiem produkcji sukienniczej, ustępując na terenie środkowopolskim tylko Brzezinom. Dane lustracji z 1616 r. podają, iż mieszkało

¹¹ Tamże.

¹² Tamże.

i pracowało tutaj 90 sukienników, stanowiących w przybliżeniu ok. 24% zawodowo czynnej ludności miasta.¹³

Ten pomyślny dla miasta czas skończył się w połowie XVII w., kiedy to w wyniku wojen ze Szwecją, została zniszczona i upadła duża część miast polskich. W Szadku okres ten poprzedził wielki pożar, który w połowie tegoż stulecia strawił blisko 170 budynków mieszkalnych oraz kilkanaście gospodarczych. O skali upadku ośrodka świadczą dane o liczbie domów: 84 w 1662 r., 45 w 1679 i 60 w 1683 r. Podobnie zmniejszyła się liczba mieszkańców: ok. 530 osób w 1673 r. i 295 osób w 1691 r. Obraz zniszczeń przedstawia bardzo sugestywnie lustracja z 1661 r., gdzie w podsumowaniu opisu czytamy: „miasto w bardzo nędznym znajduje się stanie”¹⁴. Dzieło zniszczenia było kontynuowane w latach następnych, co doprowadziło miasto do niemal kompletnej ruiny. Sytuacja uległa lekkiej poprawie w końcu istnienia Rzeczypospolitej, kiedy w 1789 r. liczyło ono 614 mieszkańców, zamieszkujących 121 budynki. Jednakże proces jego odbudowy nie przywrócił dawnej świetności, jako prężnego ośrodka rzemieślniczo-handlowego. Przeciwnie, w nowej strukturze gospodarczej miasta dominujące miejsce zajęło rolnictwo, wpływając zarazem na ogólny obraz i charakter ośrodka. Strukturę tę zachował Szadek do końca istnienia przedrozbiorowej Rzeczypospolitej, o czym świadczy zapis w raporcie z 1791 r., sporządzonym przez władze miejskie, w którym napisano, że „całe miasto rolnictwem się utrzymuje, a 6-ta część może handlem się bawi”¹⁵. W tym samym jednak roku Szadek zaliczony został do grupy miast wolnych, a w 1792 r. przeznaczony na miasto rezydencjonalne Komisji Cywilno-Wojskowej województwa sieradzkiego.

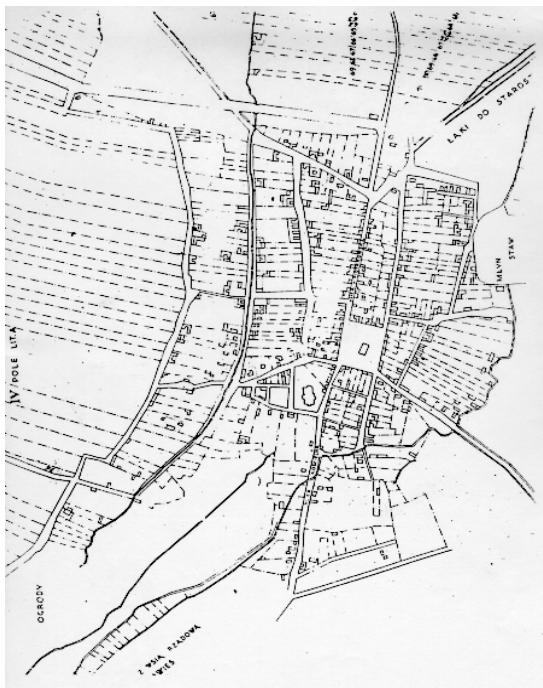
Otwierało to przed nim pewne perspektywy rozwoju. Niestety przekreśliły je rozbiory państwa. Warto w tym miejscu zauważyć, iż Szadek, jako jedno z nielicznych miast regionu, posiadał w przeszłości wodociąg. Jednak pożary i zniszczenia nie pozostawiły śladów o nim. Istniał od XVI w. i dostarczał rurami wodę ze źródeł zagrodzińskich do rynku, gdzie znajdował się

¹³ AGAD, ASK XLVI 104.

¹⁴ AGAD, ASK XLVI.

¹⁵ Cyt. za J. Goldberg, *Szadek*, s. 18.

główny zbiornik. Stąd woda miała być doprowadzana do niektórych domów mieszczańskich oraz studni miejskich.

Rys. 2. Plan Szadku z 1826 r.

Źródło: AGAD, Zb. Kart., 195-20

Przedmieście Bobownia

Kolejną jednostką morfogenetyczną współczesnego układu przestrzennego Szadku jest obszar osiemnastowiecznego przedmieścia Bobownia, leżący na północny zachód od miasta lokacyjnego. Po raz pierwszy w źródłach zostało wymienione przez J. Łaskiego w XVI w., jako niezabudowany grunt miejski. W 1552 r. funkcjonowało tutaj 7 osadników świadczących rentę

feudalną plebanowi z Szadku¹⁶. Rozwinęło się w XVII w. na przedłużeniu średniowiecznych dróg, w okresie powolnego dźwigania się miasta z upadku. Nazwa była związana z rozpowszechnioną w przeszłości uprawą grochu. Współcześnie jest to obszar objęty ulicami: Bobownia (obecnie 3 Maja), Stodolną, Prusinowską (dawniej Uniejowską) i Wilamowską. Typ dominującej tu zabudowy świadczy, iż było ono zamieszkałe przez ludność utrzymującą się z uprawy roli, ale podlegającą jurysdykcji miejskiej. Jeszcze w XIX w. Bobownia fizjonomicznie przypominała bardziej wieś niż miasto, a i obecnie jej wygląd nie uległ zasadniczym zmianom¹⁷. Pod względem urbanistycznym Bobownia nie tworzyła odrębnej jednostki; została jakby wpisana w istniejącą już sieć uliczną, bez jakiegokolwiek koncepcji planistycznej.

Nowe Miasto

Następną jednostką morfogenetyczną w strukturze przestrzennej Szadku jest dziewiętnastowieczne Nowe Miasto, przylegające od wschodu do średniowiecznego. W 1793 r., w wyniku drugiego rozbioru Polski, Szadek znalazł się w zaborze pruskim, a powiat szadkowski w granicach Departamentu Kameralnego Kaliskiego, by następnie – po krótkim epizodzie związanym z istnieniem Księstwa Warszawskiego – znaleźć się w 1815 r. w Cesarstwie Rosyjskim, w granicach nowo utworzonego autonomicznego Królestwa Polskiego. Wiek XIX przyniósł nowe perspektywy rozwoju ośrodkom miejskim, związane z polityką władz Królestwa, ukierunkowaną na rozwój ekonomiczny ziem polskich. Trudno nie zgodzić się z T. Marszałem, który pisze, iż „Miasta, które wykorzystały pojawiającą się wówczas dobrą koniunkturę weszły w okres szybkiego rozwoju. Inne, nie dysponujące tak korzystnymi walorami lokalizacyjnymi bądź odpowiednim potencjałem ludzkiej przedsiębiorczości gotowej podjąć wyzwania okresu kapitalistycznego, nie nadały za ogólnym tempem procesów urbanizacyjnych, przez co utrwalały

¹⁶ Tamże, s. 30. W dwieście lat później miejscowy proboszcz zakupił na własność pewną część gruntu i osadził na nim chłopów.

¹⁷ W drugiej połowie XIX w. łączny areal gruntów wynosił 186 mórg. Bobownię zamieszkało wówczas 264 osoby (tamże, s. 29).

swoje niekorzystne położenie. Do takich miast, które ominęła szansa rozwoju związanego z procesami industrializacji w początkach XIX w., należał Szadek¹⁸. Przyczyn było kilka. Niektóre z nich wymieniono w opisie Szadku z 1820 r.: „Jak miasto Szadek znacznie od roku 1809 do roku 1815 zaczęło wzrastać, tak też od roku ostatniego zaczęło upadać, a to z tych powodów: raz przez złączenie powiatu szadkowskiego do obwodu sieradzkiego i wyprowadzenie się władzy administracyjnej do miasta Sieradza. Po wtóre od 1809 r. do 1815 dostateczna liczba sukienników z kraju pruskiego była się zgromadziła, a nawet w roku 1818 folusz już byli ugodzili. Lecz ustanowiony szarwark w roku 1816 wszystkich mimo cierpień powynosił, majątniejszych do Prus, a uboższych do dóbr szlacheckich ...”¹⁹. Mimo tego okres pierwszych dwóch dziesięcioleci XIX w. przyniósł pewne pozytywne zmiany. W latach 1818–1819 wybrukowano rynek oraz ul. Dolną (obecnie ul. A. Parczewskiego) oraz zbudowano nowy most na trakcie w kierunku Warty.

W pierwszych latach XIX w. Szadek liczył 1149 mieszkańców zamieszkałych w 157 budynkach, z których 6 było murowanych; 45 placów było niezabudowanych.²⁰ Wcześniej, w końcu XVIII w. zlokalizowano tutaj stały pruski garnizon wojskowy. Odtąd wojsko kwaterowało w mieście na stałe, tak w okresie Księstwa Warszawskiego, jak i Królestwa Polskiego. W 1822 r. wydano zgodę na osiedlanie się ludności żydowskiej w mieście. W jej wyniku już w pięć lat później mieszkało tutaj 208 Żydów, dla których w 1830 r. wyznaczono rewir. W sporządzonym wówczas planie katastralnym miasta odnotowano 325 siedlisk. Miasto posiadało w tym czasie folwark Kruszyca, leżący w północnej części Szadku. Mimo stagnacji wywołanej upadkiem powstania listopadowego, w 1840 r. miasto wzbogaciło się o 3 mosty: dwa na trakcie sieradzkim i jeden na uniejowskim²¹.

W pierwszej połowie XIX w. przeprowadzono częściową regulację miasta²² oraz wprowadzono kilka zmian w istniejącym

¹⁸ T. Marszał, *Szadek*, s. 32.

¹⁹ J. Goldberg, *Szadek*, s. 23.

²⁰ *Studium historyczno-konserwatorskie miasta Szadek*, Kielce 1989.

²¹ S. Trawkowski, *Historia kultury średniowiecznej w Polsce*, Warszawa 1963.

²² Prawdopodobnie ok. 1824 r.

planie, generalnie jednak nie ingerujących w obszar średniowiecznego centrum. Zrealizowano kilka innych propozycji, m.in. wytyczono nowe trakty. W kierunku północnym od Nowego Miasta wyznaczono miejsce na „dzielnicę stodołnianą”. Przypuszczalnie również na okres pierwszą połowę XIX w. przypada data założenia Nowego Miasta. Istnieją kontrowersje co do faktu jego powstania. Niektórzy badacze uważają, iż Nowe Miasto powstało w XVI w., kiedy Szadek był znaczącym ośrodkiem sukiennictwa²³. Liczni wówczas w mieście sukiennicy osiedlali się wzdłuż ulic Warszawskiej i Piotrkowskiej, na których końcu powstał plac zwany rynkiem. Na taki kierunek rozwoju wyraźnie wskazują plany miasta sprzed regulacji dziewiętnastowiecznej. Wówczas też prawdopodobnie pojawiła się możliwość wprowadzenia dodatkowej zabudowy we wschodniej części starego rynku, który utracił część swoich funkcji handlowych. Inni twierdzą natomiast, iż Nowe Miasto zostało osadzone na istniejącej już siatce ulic, jako dzielnica tkaczy przybywających tutaj ze Śląska. Nowa dzielnica dla fabrykantów została zaprojektowana „w punkcie gdzie kończą się ulice Warszawska i Piotrkowska, uformowany został nowy, obszerny rynek i nowa, wychodząca z rogu ulica nazwana Fabryczną, przy której [...] utworzono kilkadziesiąt placów budowlanych, które dla fabrykantów tamże osiedlać się mających przeznaczone zostały [...]. Przedsięwzięcie to jednak nie powiodło się, gdyż sprowadzone tamże kilka rodzin fabrykantów, nie będąc w stanie wyłącznie się utrzymać, do innych miast fabrycznych przeprowadzić się musiało”²⁴. Nowe Miasto otrzymało kształt prostokąta, którego obszar w drugiej połowie XIX w. uległ zmniejszeniu. J. Goldberg w swym studium historyczno-urbanistycznym informuje, iż w czasie regulacji zmianom uległa również północno-wschodnia część miasta²⁵. Poza wymienionymi

²³ *Studium ...*, s. 44–45.

²⁴ AGAD KSRW sygn. 1787.

²⁵ Plan z 1826 r. przedstawia – leżący między drogą do Lutomińska a dzisiejszą ul. Glinnik – „plac pod nr 16 z gruntem pod wiatrakami położonego”, który stanowił ówczesnie własność starościńską. Jednakże z powodu dość znacznego oddalenia od gruntów starostwa, leżących na terenie Wielkiej Wsi, został on ok. 1826 r. sprzedany mieszczanom z Szadku. Powstała wówczas wspomniana ul. Glinnik, której przedłużeniem był trakt do Łęczycy. Przy niej były usytuowane

wyżej oraz regulacją sieci ulicznej, nowe inwestycje ograniczały się do remontów i adaptacji budynków, brukowania ulic oraz do tworzenia niezbędnych urządzeń miejskich, takich jak: studnie, mosty i jatki, na przedmieściach zaś – odwachy i magazyny wojskowe. Właśnie ulokowanie w Szadku w okresie rządów pruskich stałego garnizonu wojskowego w pewien sposób wpłynęło na rozplanowanie i zabudowę miasta. Widoczne to było przede wszystkim w jego południowej części, gdzie wzniesiono na ten cel budynki koszarowe. W opisie historyczno-statystycznym Szadku, sporządzonym w 1820 r., ówczesny burmistrz informuje, że „w środku rynku odwach nie robiący żadnej ozdoby miastu i źle rozdysponowany”²⁶. W niedługi czas później uległ on rozbiórce, a nowe koszary oraz stajnie wojskowe wybudowano wzdłuż drogi do Wielkiej Wsi

Niestety wszystkie te działania nie uchroniły miasta od upadku, a jego realistyczny opis z 1870 r. pozostawił A. Parczewski: „Dziś wiejska osada, a jeszcze niedawno uboga miejscina. Rynek porośnięty trawą. Dworaków mieszczańskich kilkadziesiąt. Naokoło ciemna wstęga lasów”²⁷. Dlatego trudno się dziwić, iż w tymże samym roku władze carskie podjęły decyzje o odebraniu mu praw miejskich. Sytuacja uległa niewielkiej poprawie w końcu XIX w.²⁸

Szadek odzyskał prawa miejskie w 1919 r. Niestety niewiele to pomogło miastu. W okresie międzywojennym praktycznie wegetowało, choć były zauważalne próby podniesienia go z upadku. Miało temu służyć połączenie kolejowe, uruchomione w związku z powstaniem linii Herby Nowe – Inowrocław, będącej

wymienione trzy wiatraki; natomiast w kierunku wschodnim od ulicy przeznaczono teren pod nowe stodoły mieszczańskie, między którymi miały być wytyczone dwie nowe ulice (J. Goldberg, *Szadek*, s. 30).

²⁶ R. Kaczmarek, *Źródła do dziejów miast łódzkiego okręgu przemysłowego*, Warszawa 1958.

²⁷ *Studium...*, s. 23.

²⁸ Istniały wówczas m.in. dwa kościoły rzymskokatolickie, jeden ewangelicki, bożnica, przytułek, szkoła początkowa, sąd i urząd gminny, poczta, gorzelnia parowa, olejarnia, browar, apteka, skład win, 9 szynków, kilkadziesiąt kramów oraz 280 domów (w tym 21 murowanych) zamieszkałych przez 2682 mieszkańców (tamże, s. 23).

fragmentem magistrali Śląsk – Gdynia. Powstało również kilka obiektów publicznych: młyn, szkoła powszechna, biblioteka oraz łaźnia publiczna – które miały zmienić oblicze Szadku. W 1924 r. narodził się projekt utworzenia osady fabrycznej, która „pracowałaby” na potrzeby sąsiedniej Łodzi. Nawet przeprowadzono pierwsze prace miernicze oraz wytyczono działki budowlane dla przyszłych przedsiębiorców przy ul. Fabrycznej, jednak całe przedsięwzięcie upadło.

Okres Polski Ludowej

W pierwszych latach po zakończeniu drugiej wojny światowej nadal postępował proces degradacji miasteczka. Prace związane z jego odbudową przebiegały powoli, głównie z braku środków finansowych. W 1954 r. powiększono jego zasięg administracyjny. Do miasta włączono niektóre obszary należące wcześniej do gminy Szadek: osadę Krucica (przedtem część gromady Kobyla Miejska), wieś Szadek Poduchowny i osadę Wójtostwo Szadek.

W latach sześćdziesiątych na obszarze miasta funkcjonowały dwa niewielkie zakłady przemysłowe (nie licząc młynów) oraz kilka nowych obiektów administracyjnych i oświatowych (m.in. urząd miasta i gminy, szkoła podstawowa, przychodnia rejonowa, dworzec PKS), zlokalizowanych w centrum Szadku. Niewielki wzrost liczby mieszkańców (2214 osób w 1961, obecnie ok. 2500) nie mógł zdynamizować rozwoju udownictwa mieszkaniowego. Nieliczna nowa zabudowa wypełniała wolne tereny w centrum, między ulicami: Warszawską, Piotrkowską, Wilamowską i J. Kilińskiego oraz we wschodniej i południowej części miasta.

W latach siedemdziesiątych i osiemdziesiątych XX w. powstały w Szadku dwa osiedla mieszkaniowe, które w dużym stopniu wpłynęły na zmianę istniejącego układu przestrzennego. Pierwsze z nich, to osiedle wielorodzinnej zabudowy blokowej, usytuowane we wschodniej części miasta, pomiędzy ulicami Warszawską i 3 Maja. Drugie, to leżące na południe od obecnego rynku, a na wschód od Starego Szadku, osiedle domków jednorodzinnych „Szadkowice”. W fizjonomii miasta zdecydowanie wyróżnia się to pierwsze. Składa się z kilku

pięciokondygnacyjnych budynków, wybudowanych w latach siedemdziesiątych. Należy zaznaczyć, iż powstanie standardowego dla tego okresu osiedla mieszkaniowego nie doprowadziło do zasadniczego konfliktu zabudowy historycznej ze współczesną.

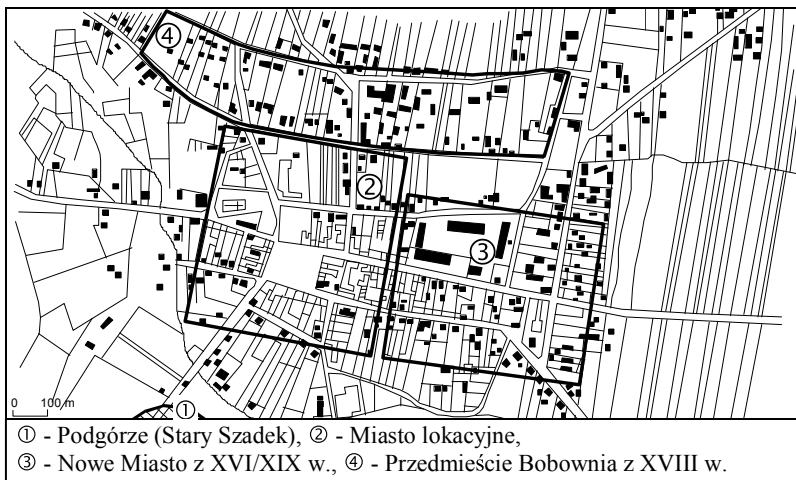
W swoiste przedmieścia przekształciły się natomiast tereny leżące w sąsiedztwie ul. Glinianki, przedłużeniu ulic J. Kilińskiego i Stodolnianej oraz przy trasie do Grabowin. Występuje tu głównie zabudowa zagrodowa, przypominająca wiejską. W związku z tym istniejący wcześniej układ urbanistyczny miasta nie uległ zmianie po drugiej wojnie światowej. Nowe rozwiązania przestrzenne – nowe ulice i osiedla „Szadkowice” I i II oraz Osiedle Wilamowska rozplanowano poza istniejącym układem.

Cechą charakterystyczną rozplanowania Szadku jest niewielki, w stosunku do całości terenu miasta, obszar zabudowy miejskiej. Tereny rolne i leśne zajmują północną i wschodnią część miasta. Wzdłuż dróg prowadzących do Łodzi, Uniejowa i Brodni (w granicach administracyjnych miasta) można wyróżnić trzy niewielkie zespoły osadnicze. Dwa z nich – Osiny i Grabowiny - z zabudową typowo wiejską i funkcjami rolniczymi, nie różnią się od wsi. Trzeci stanowią natomiast rozrzucone wzdłuż Szosy Uniejowskiej zabudowania, z których część to gospodarstwa, a reszta to podmiejska zabudów jednorodzinna. Na planie wyróżnia się ponadto blisko trzystuhektarowy kompleks leśny, ciągnący się na długości prawie 5 km wzdłuż północnej granicy Szadku, zajmujący ok. 1/6 powierzchni miasta.

Analizując układ przestrzenny miasta, należy wspomnieć o terenach, które formalnie leżą poza jego granicami administracyjnymi, choć od pewnego czasu łączą się z nim funkcjonalnie. Tak jest choćby w przypadku, graniczącej od strony południowej z miastem, starej wsi Szadkowice.

Lokowana na prawie niemieckim w drugiej połowie XIV w., w XVI w. były wsią folwarczną i osadą leśną, należącą do wojewody sieradzkiego. Pod koniec XIX w., wraz z folwarkiem, liczyła 18 domów zamieszkałych przez ok. 150 osób. Obecnie istnieje tutaj nowe osiedle mieszkaniowe, funkcjonalnie będące częścią miasta. Jest ono położone między centrum Szadku a stacją kolejową. Liczące ponad 100 budynków osiedle, jest uważane za najbardziej prestiżową dzielnicę miasta. Także poza granicami

administracyjnymi Szadku znajduje się wspomniana Wielka Wieś, obecnie część sołectwa Wielka Wieś, położona na przedłużeniu ul. Sieradzkiej, będąca obecnie integralnym składnikiem substancji miejskiej.

Rys. 3. Szadek. Odrys planu współczesnego miasta

Zakończenie

Reasumując, można zauważyć, iż układ przestrzenny współczesnego Szadku jest poligenetyczny, powstały w wyniku nałożenia się na siebie elementów morfologicznych z różnych okresów powstawania miasta. Elementy te są bardzo dobrze zachowane i doskonale czytelne we współczesnym planie. Na ich bardzo dobre zachowanie bez wątpienia miała wpływ niewielka dynamika procesu gospodarczego, który w wielu przypadkach może zmienić strukturę przestrzenno-urbanistyczną danego miasta. W Szadku jednak było odwrotnie.

Literatura

Chlebowski B. i Sulimierski F. i in. (red.), *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. 1–14, Warszawa 1880–1895, t. 15, cz. 1–2, Warszawa 1900–1902.

Szadek, Plan von der gehalten speciellen Vermessung der königlichen immediat Stadt Szadek z 1808 r., Weichert, AGAD Warszawa, Zb. Kart., 486–19.

Szadek, Mappa pomiarowa territorium miasta powiatowego Szadek z 1824 r., W. Bergmann (1:1500), AGAD Warszawa, Zb. Kart., 184–3.

Szadek, Mappa pomiarowa realności do miasta powiatowego Szadek należących z 1826 r., Bergmann (1:5000), AGAD Warszawa, Zb. Kart., 195–20.

Bogucka M., Samsonowicz H., *Dzieje miast i mieszczaństwa w Polsce przedrozbiorowej*, Wrocław 1986.

Goldberg J., *Szadek. Studium historyczno-urbanistyczne miasta*, Łódź 1961.

Kaczmarek R., *Źródła do dziejów miast łódzkiego okręgu przemysłowego*, Warszawa 1958.

Lustracja z 1616 r., AGAD, Archiwum Skarbu Koronnego, XLVI 104.

Marszał T., *Szadek. Monografia miasta*, Szadek 1995.

Rosin R., *Miasta regionu łódzkiego. Próba periodyzacji dziejów, Region Łódzki. Studia i Materiały*, Łódź 1971.

Studium historyczno-konserwatorskie miasta Szadek, Kielce 1989.

Trawkowski S., *Historia kultury średniowiecznej w Polsce*, Warszawa 1963.

Wyrobisz A., *Badania nad historią małych miast w Polsce*, „Przegląd Historyczny”, 1968, t. I.

Zajączkowski S., *Sprawa pierwszego zapisu. W świetle badań nad osadnictwem dawnych ziem łęczyckiej i sieradzkiej*, „Rocznik Łódzki”, 1963, t. VII (X).